

התשלום עבור מכירת חמץ ביחס לדיני אונאה

ראשי פרקים

הקדמה

- א. יסודות דין אונאה.
- ב. תשובת החתם סופר.
- ג. תנאי לביטול אונאה.
- ד. מכירה מפני הדחק.
- ה. "אנן סהדי דגמר ומקני".
- ו. פסק השו"ע.

הקדמה

המושג "מכירת חמץ" מלמד שלפנינו פעולה של מכירה, וככל מכירה ישנה תמורה כספית לדבר הנמכר. בכל דיני קניינים קיים דין "אונאה" (שיפורט בקיצור לקמן, באות א') אשר בא להסדיר בעיות שנוצרות עקב טעות¹ בהערכת מחיר החפץ וכדו'. לקמן נדון האם גם בנידון של "מכירת חמץ" קיימים כללי "אונאה" במילואם או בחלקם. ישנם מקרים שעקב פער גדול בין המחיר ששולם לבין שווי האמיתי של החפץ הדין הוא, שהמקח בטל מעיקרו² (ולקמן אות א'), וזאת או מחמת תשלום גבוה מדאי או תשלום נמוך מדאי, בין אם אירע הדבר בגרמת מוכר בין אם בגרמת קונה, מקרים אלו הינם חמורים ב"מכירת חמץ"³ כיון שלאחר זמן יכול להתברר שהמכירה כלל לא חלה ובטלה מעיקרא, לקמן נדון על דרכי פתרון לבעיה זו שבמכירת חמץ.

א. יסודות דין אונאה.

"וכי תמכרו ממכר לעמיתך, או קנה מיד עמיתך אל תונו איש את אחיו"⁴, ודיני אונאה נחלקים לשלשה סוגים עיקריים:

- א. עד שעור שתות (שישית)^{5,6} המקח קיים.
- ב. שיעור שתות - המקח קיים ומחזיר אונאה.
- ג. יותר משתות.

בסוג השלישי, מבארת הגמ' "כי אמור רבנן אונאה וביטול מקח בכדי שהדעת טועה, אבל בכדי שאין הדעת טועה לא, אימור מתנה יהיב ליה⁷ דחיינו, אם ההפרש בין שווי החפץ לבין המחיר בו נמכר הינו השיעור שאנשים טועים בו - נאמר דין "ביטול מקח" אולם אם ההפרש כל כך גדול שאין מי שיטעה בכך - המקח קיים "אימור מתנה יהיב ליה"⁸ וא"כ המקרה הבעייתי במכירת חמץ הינו בהפרש של יותר משתות שאז בטל המקח אם הוא בכדי שהדעת טועה-שאיז יש לחשוש שמכירת החמץ לא תופסת כלל ויעבור על איסור חמץ בפסח.

1. דיני אונאה קיימים חן אם חונח בטעות חן אם בזדון - רמב"ם פ"ב ממכירה ח"א א'. 2. בפסחות חמץ בטל באופן אוטומטי ואין צורך לתביעה על כך, ואכמ"ל. 3. ביחוד, אם מוכרים "חמץ חבלת בכלים" וכדו' דברים שכמעט ואי"א לחערק את שוויים. 4. ויקרא כ"ה י"ד. 5. עיין שו"ע חו"מ רכ"ז סעיף ו'. 6. ייש להסתפק אם מותר לחונות את חבירו בפחות משתות... 6. לא נכנס כאן לדרך חשובה שתות עיין שו"ע חו"מ רכ"ז סעיף ב"ד. 7. גמ' ב"ב דף ע"ח ע"א 8. בגמ' לא מוזכר הפירוש מחו חשיעור של "בכדי הדעת טועה", ועיין רש"ים שם, ועיני מחי"א פ"ג מאונאה שנמצא מאד את המקרה שבו "אין הדעת טועה", ועיין שו"ע חו"מ ר"כ סעיף ח'.

ב. תשובת החתם סופר.

"אע"ג דלכתחלה היה נכון לדקדק בדמים שלא יהיה בו אונאה המבטלת המקח, דגוי המאנה חוזר המקח כמבואר, מ"מ בדיעבד סגי בהכי דאנן סהדי דישראל מוחל לו האונאה, וכאילו התנה הגוי ע"מ שאין לך עלי אונאה, דע"מ כן כתב הישראל. דגם כל דבר שיש בו חשש חימוץ מכו, והוא לא ידע מה הוא, אע"ג דאפשר שאם ידוע לו מה הוא, יעלה לסך מרובה, מ"מ מכו לו באותן הדמים, והוה ליה כהתנה. ובר מן דין, אין אונאה במכירת חמץ דהוה ליה כמוכר מפני דוחקא, דאין בו אונאה כמבואר בשו"ע.⁹

בתשובה זו מבאר החת"ס שני נימוקים מדוע אין לחשוש ל"ביטול מקח" אם האונאה יתר על שתות במכירת החמץ:

א. נחשב כאילו היה תנאי שלא יקפיד על אונאה.

ב. נחשב כמוכר מפני הדחק.

בשני נימוקים אלו, מבאר החת"ס מדוע אין לחשוש מכך שהמחיר ששילם הגוי הינו מועט יתר על שתות משוויו האמיתי של החמץ (אולם לא עוסק במקרה הפוך בו מכר הישראל ביותר משוויו), ננסה לבאר את נימוקיו ואת ההערות עליהן (אות ג"ד).

ג. תנאי לביטול אונאה.

"האומר לחבירו ע"מ שאין לך עלי אונאה, רב אמר יש לו עליו אונאה ושמאל אמר אין לו עליו אונאה"¹⁰, ובגמ' מבואר שרב הסובר ש"יש לו עליו אונאה" (דחינו שקיימים דיני אונאה למרות שהתנה עם חבירו על כך¹¹), אינו חולק על דברי ר' יהודה דסובר שהמקדש אשה ע"מ שלא יתחייב בשאר וכסות שתנאו קיים כיון שדבר שבממון הוא, משום שרב טוען שר' יהודה יודה בנידון של אונאה כיון "יעד כאן לא קאמר ר' יהודה התם דידעה ומחלה, אבל הכא מי ידע דמחיל"¹⁰ ומפרש הריב"ש: "כי אמרינן לא ידע דמחיל, היינו מפני שהוא סובר שאין בו אונאה כלל דסבר, אנא בדיקנא בזבני אילין ושוו כמה דיהיבנא בתו והו"ל כסתם מוכרים שאונאתן מחילה בטעות היא" וביאור דבריו, שאע"פ שאומר "על מנת שאין לך עלי אונאה" אין חבירו מייחס חשיבות לדברו כיון שסובר שהוא בדק מקח זה וידוע שוויו, ולכך אם נתברר שטעות בידו, אינו מוחל האונאה. ולתנאי אין שום ערך.

וכך נפסק גם לחלכה בשו"ע "האומר לחבירו ע"מ שאין לך עלי אונאה - יש לו עליו אונאה"¹³. אולם מכיון שטעם הלכה זו מהסיבה שצוינה לעיל, הרי שבמקרה ש"מוכר שאמר ללוקח חפץ זה שאני נותן לך במאתים יודע אני שאינו שווה אלא מאה ע"מ שאין לך עלי אונאה אני מוכר לך - אין לו עליו אונאה, וכן לוקח שאמר למוכר, חפץ זה שאני לוקח ממך במאה יודע אני ששוה מאתים. ע"מ שאין לך עלי אונאה אני לוקח ממך, אין לו עליו אונאה"¹³.

ולפ"ז, עלינו לסייג את דברי החת"ס הנ"ל באות ב', שכתב, לחשבו כאילו התנה שלא יקפיד על האונאה. למקרים בהם ידוע השער האמיתי של החמץ¹⁴. שאל"כ אף התנאי לא יועיל (ותימה על החת"ס שכתב בסתמא ולא ציין את מגבלות הדין. וצ"ע).

9. שו"ת חת"ס או"ח סימן ק"ח ד"ה "תבאנח לדינאי", ומשי"כ דהמקח חוזר בעכו"ם עיין שו"ע חו"מ סימן רכ"ז סעיף כ"ו. 10. גמ' ב"מ דף נ"א ע"א. 11. ועיין מחני"א אונאה ט"ו מחו בדיק חתנאי. 12. שטמ"ק כתובות דף פ"ד, ד"ה "וסבר רבי", וע"ע סמ"ע חו"מ רכ"ז ס"ק ל"ז. 13. שו"ע חו"מ רכ"ז סעיף כ"א. 14. ובמקרה של ידיעת אחד הצדדים עיין סמ"ע חו"מ רכ"ז ס"ק י"ח וט"ז חמוכא בנתיבות ביאורים סק"ד, חידושים סק"ט, וכאשר שני הצדדים יודעים עיין נתיבות חני"ל וקצות שם. - וחכלל שעיקר דיני אונאה נאמרו באי ידיעה של שני הצדדים, וכאשר יש ידיעה - נחלקו חני"ל ועי"ש.

ד. מכירה מפני הדחק.

כתב הרא"ש "אם זלזל במכירתו יותר מכדי שהדעת טועה (עייין אות א') שניכר שמפני דחקו הוצרך לזלזל. אינו יכול לחזור כי ידע ומחיל¹⁵" דהיינו אדם שמוכר מפאת הדחק במחיר זול מאד, קיימים בו דיני אונאה שפורטו לעיל באות א', ויתר על שתות המכירה בטילה אולם אם יתר מכדי שהדעת טועה המקח קיים "כי ידע ומחיל" וכמבואר לעיל, דהיינו, אף שמוכר מפאת הדחק אין שינוי עקרוני מדין אונאה הרגיל אם מוכר בפחות מהמחיר. אמנם במקרה בו מוכר בעה"ב כלי תשמישו מחמת דוחק¹⁶, אין חלוקה יכול לבוא בתביעות אונאה כיון "שאיילו לא הרבה לו בדמים לא היה מוכר כלי תשמישו, ואפילו מכרם מחמת דוחק אין בו אונאה...¹⁷".

ועפ"י הני"ל דברי החת"ס לעיל אות ב', שבמכירת חמץ אין דין אונאה דנחשב כמוכר מפני הדחק, טעונים הסבר שהלא המוכר מפני הדחק במחיר זול אין לו שום שינוי בדיני אונאה? ועל כרחינו עלינו לפרש כוונת החת"ס שבמכירת חמץ, כיון שחשוב לו שלא לעבור על איסור חמץ נחשב לעולם כמי שאינו טועה במקחו וניכר לעולם שמחמת איסור חמץ מוכר ומסכים למכור אף בזול והמקח קיים לעולם, אף שבמקרי אונאה רגילים של "יתר על שתות" שהדעת טועה המקח בטל-כאן קיים, כי ניכר שמחמת האיסור מוכר ואין כאן טענת ביטול מקח. ואם אכן זהו פשט החת"ס ה"ז חידוש גדול בדין מוכר מפני הדחק. שממנו נלמד שכל שמוכר שיש למוכר סיבה למכור בזול - לא קיים דין אונאה, ולפי דבריו ילי"ע בדברי הרמב"ן "מי שהוא חולה וסממניו ביד חבירו שוין עשרים והתנה עליו הרבה בדמיהן מחמת אונס חוליו אין לו אלא דמיה¹⁸" ומרחיב דבריו בתורת האדם "דכל דמתני בשכירות יותר מכדי דמים מפני האונס ודוחק השעה שלו, יכול לומר משטה הייתי בך¹⁹" - ולמדנו מדברי רמב"ן שדין אונאה קיים אף בדוחק מוכח וגדול של חולי, ולדברי החת"ס מדוע לא נאמר שסבר וקיבל ולא יחולו דיני אונאה? ושמה יש לחלק בין מוכר מפני הדחק לבין קונה מפני הדחק, וצ"ע²⁰

ה. "אנן סהדי דגמר ומקני".

על מנת שלא להכנס בטפול בכור בזח"ז, נוהגים רבים למוכרו לגוי קודם - שיצא לאויר העולם, והדין הוא שאין צריך למכור את הבהמה כולה אלא "שותפות העובד כוכבים פוטר, שאם היה העובד כוכבים שותף בפרה או בעובר, אפילו היה לו אחד מאלף באם או בולד חי"ז פטור מהבכורה...²¹" ולפיכך "בזמן הזה מצוה לשתף עם העובד כוכבים קודם שיצא לאויר העולם כדי לפטרו מהבכורה...²²".

ובדין זה, כתבו תוס': "אמנם אין צריך שיתן העובד כוכבים מעות שוה הראש והריאה אלא סגי שיקנה בפרוטח, אע"פ ששוה יותר כפליים, אפ"ה אין לחוש משום ביטול מקח. שאנן סחדי שהישראל גמר ואקני לעכו"ם כדי להפטר מן הבכורה". שעור זה של "יותר כפליים" האם נכלל בגדרי "חדעת הטועה" או שהוא הפרש כ"כ גדול שאף אין חדעת טועה בו (עייין לעיל אות א')? לפי פשט תוסי הרי שזהו שיעור שבד"כ חדעת טועה בו ויכול לבוא בטענת "ביטול מקח" אלא משום שבבכור קעסקינן שאנן סחדי שהישראל גמר ואקני אין המקח בטל^{24,25}.

15. שו"ת הרא"ש כלל ק"ב סוף סימן ד', עיקר הדיון שם בבעה"ב שמוכר מחמת הדחק, אולם בשו"ע חו"מ רכ"ז סעיף ט', מובא כדן כללי. 16. ע"פ הסבר הרא"ש בתשובה הני"ל בסימן ג'. 17. שו"ע חו"מ רכ"ז סעיף כ"ג. 18. חידושי הרמב"ן, יבמות דף ק"ו ע"א. 19. סוף שער חסכנה, כתבי רמב"ן ח"ב עמ' מ"ד. 20. אמנם לפי דרך הבאת דין סממנים בתשובת הרשב"א בבי"ב בסימן רס"ד אות ז' ד"ח כתב ובשו"ע סו"ס רפ"ד לא קשיא ועיי"ש. 21. שו"ע וי"ד סימן ש"כ סעיף ג'. 22. שם סעיף ו'. 23. תוסי ע"ז דף ע"א ע"א סדיח י"ב אש"י. 24.

ולפי"ז היה מקום לומר שגם במכירת חמץ הדין כן. שכיון שאנן סהדי שמטרתו להנצל מאסור חמץ אין דיני אונאה חלים²⁶.

אולם בשו"ת חת"ס סייג דינו של התוס': "...וא"כ תינח במוכר רק אבר א' בזול, שאפילו אם יפסיד את האבר, והגוי יקחנו לעצמו בדבר מועט מרויח הישראל הרבה יותר בולד שנפטר מהבכורה, דשוח הרבה טפי מאותו האבר, משא"כ היכי שמכר העז כולו בדבר מועט, שאם תחזיק הנכרית העז במחיר חצי זהוב יהיה ההפסד רב מכפליים מדמי הולד, בודאי לא סמכה דעתה להקנות^{27,28}. דהיינו שלמכור כל הבהמה במחיר הפסד אין גמירות דעת, ולכאורה גם בחמץ. אין גמירות תדעת להקנות כל החמץ במחיר מועט ויהיה דין "ביטול מקח"²⁹.

אולם נראה דדברי חת"ס נכונים רק בדין בכורה אבל בנידוננו יודה שאפשר למכור כל החמץ במחיר מועט ש"הדעת טועה" ואין לחוש לביטול מקח. והטעם הוא, שבכורה באמת יכול להקנות רק חלק קטן מהבהמה לנכרי ע"מ להנצל מאיסור בכורה. וזה שבא ומכר את כולה מוכח שרצה למכור ממש ולא רק להנצל מאסור בכורה ולכך קיימים דיני אונאה, אבל בנידו"ז של מכירת החמץ בזול לגוי אין משום ביטול מקח. כיון שזו הדרך היחידה³⁰ שלו להנצל מאיסור חמץ בפסח ולכך אנו סהדי דגמר ומקני. ויתר על כן, במכירת חמץ המטרה הינה להפטר מהחמץ, ולא כבשאר מכירות שהמטרה הינה התמורה הכספית ולכך אפשר לומר שבמכירה שאין מטרתה כלל הכסף כ"א עצם ההתקנות של הבעלים מהחפץ כלל לא חל דין אונאה, (משא"כ בבכור דסו"ס יכול למוכרו בערכו, שהרי יכול היה למכור רק חלקו, כנ"ל).

העולה מדברינו: שאם מכר ישראל את חמצו לעכו"ם בפחות משוויו, בשווי שבד"כ דינו "ביטול מקח", הרי שבנידון מכירת חמץ אין לחשוש שהמכירה לא תפסה כיון שאנן סהדי דגמר ומקני.

[במקרה בו מוכר הישראל לגוי החמץ ביותר משוויו, שעפ"י כללי אונאה דינו "ביטול מקח" ג"כ אין לחוש וזאת כיון ש"עכו"ם אין לו אונאה שנאמר "איש את אחיו" (ועכו"ם שהונה את ישראל מחזיר אונאה בדינים שלנו שלא יהיה זה חמור מישראל) ואולם בביאור"ל כתב "דאם מנהג אותו המקום לחזור משום ביטול מקח הוא לעיכובא"³¹].

ו. פסק השו"ע.

לגבי חמץ הנמכר לגוי "ימכרנו לו במכירה גמורה בדבר מועט"³², ולשונו "דבר מועט" יכול להתפרש בשני אופנים:

א. בדברי מועט - יותר משתות, ויותר מכדי שהדעת טועה (עיין אות א') שהמקח לא בטל בכח"ג.

ב. בדבר מועט - יותר משתות בכדי שהדעת טועה, ומשום שבמכירת חמץ קעסקינן אין בזה דין בטול מקח.

ובמשנה ברורה שם: "ואין לחוש לבטול מקח, שהרי יודע בעצמו ששוח יותר, ומתרצה להקנות לו כדי שלא ישאר ברשותו ויהא אסור בהנאה."³³ דהיינו אף שנוקט כאפשרות השניה מגביל זאת למקרה בו "יודע בעצמו ששוח יותר", ומשמע שלולי ידיעה זו, יחול דין אונאה³⁴, ואז רק במקרה שהתפרש ביותר מכדי שהדעת טועה יקויים המקח (שזה

ועיין מחני"א אונאה סימן י"ג. 25. ואין לחקשות על תוס' מדברי רמב"ן דלעיל סוף אות ד', משום שבכור כולם מוכרים אותו מסיבה זו. 26. וכ"כ חת"ס יעקב לשו"ע או"ח סימן תמ"ח ס"ק ט"ז. 27. וכנראה דס"ל דבכח"ג ח"דעת טועה" דאלי"כ המקח קיים. 28. שו"ת חת"ס יו"ד סימן ש"א ד"ח ומ"מ 29. ועיין "סדר מכירת חמץ כחלכתו", פרק י"ט הערה ג'. 30. אמנם יכול גם לשרוף חמץ אבל אז יפסיד הכל. 31. ביאור"ל סימן תמ"ח סעיף ג' ד"ח "בדבר מועט". 32. שו"ע או"ח סימן תמ"ח סעיף ג'. 33. משני"ב ס"ק י"ט. 34. ועיין הערה 14.

דין כללי בדין אונאה).

אולם בחק יעקב על השו"ע³⁵ מפנה לדברי התוס' בעבודה זרה שצויון לעיל באות ה', ופשט דבר התוס' מורה שאין צורך בידיעת שווי הבהמה אלא "אנן סחדי דגמר ומקנינו והוא הדין בנידון דמכירת החמץ.

ובביאוה"ל שם³⁶ כתב "וכהיום מנהג כל ישראל שאין מוכרין בדבר מועט אלא במקח הסמוך לשווי של חמץ, ומקבלין מן הנכרי איזה זהובים... לתחילת פרעון, והשאר זוקפין עליו במלוה..."³⁷, וישנם שטרי מכירת חמץ שכתוב בהם שאת המחיר יאמדו עפ"י שומת שלשה, וקודם הפסח נותנים דמי קדימה, ואז ודאי שאין שום בעית אונאה שהרי לא קבעו המחיר, שאע"פ שכל מכירה בלא קביעת מחיר אינה מכירה, אם סיכמו לקבל שומת שלשה תופסת המכירה³⁸. ויועיל הדבר לדין אונאה שלפנינו לכל הדעות.

35. ס"ק ט"ז. 36. סעיף נ"ד"ה "בדבר מועט". 37. עיין "סדר מכירת חמץ כחלכתי" עמ' שצ"ד. 38. שו"ע חו"מ סימן ר' סעיף ג'.